

ВЕРА МУТАФЧИЕВА

ПАРАЛЕЛИ НА ИСТОРИЯТА - ИБЕРИЯ И БАЛКАНИТЕ

Вера Мутафчиева представя академичната лекция “Паралели на историята - Иберия и Балканите” при удостояването ѝ с почетната титла Доктор хонорис кауза на Нов български университет на 24 май 2000 г.

Предлагам на почитаемата публика да спрат вниманието ѝ върху два културно-исторически феномена, плод от превратностите, на които е богатата световната история. Само два ареала от континента, незаконно наричан от жителите му Стар, са понесли вековно мюсюлманско владичество: Иберия и Балканите. Това е лесно обяснимо – отнася се за полуострови, които затварят от Изток и Запад Средиземно море. Така те стоят в близък досег с Азия и Африка. Органично принадлежащи към Европа, Иберия и Балканите не са смогвали да се изолират от опасности, които прииждали към тях от двата съседни континента. Всеки народ, по-късно нация, а накрая и националната ѝ историография съумяват да си изработят приемливи обяснения за своята съдба. Сумарно изразено: все някой друг, някой отвън носи вина за бедите на тогава – нашия. Моделът няма изключения и не тук е мястото да прибъгваме до примери. В такъв смисъл днешните исторически съчинения малко се отличават по дух от фолклорните епически цикли. Нам, да кажем, що се отнася до българското Средновековие, по правило е крива Византия, загдето често нападала младата и по-късно зряла наша държава. Ние били сме опазили византийските владения от множество варварски нашествия, които се движели из дълбока Азия по Пътя на народите, покрай Дунава. Тази констатация е невярна, но забравяме, че поне два пъти Византия спасява пък нас от могъщи мюсюлмански експанзии. За първо през VII век, когато арабите се впускат в източна посока, за да овладеят Константинопол и да преминат в Европа. Прочее, рождението на българската държава можеше да не се състои, ако Византия не бе отклонила арабите от източна в западна посока, през Северна Африка към Иберия. Още веднъж, вече в течение на XI – XII век, Византия спира чрез отчаяни усилия друго мюсюлманско настъпление към Балканите – това на тюрките-селджуки. Този път обаче тя само отлага с две столетия своя край, понеже плътното присъствие на тюркски маси в Мала Азия създава почва за предстоящата агресия на османците, осигурявайки им достатъчна жива сила. Ние не сме точни и когато изтъкваме извънредната, едва ли не уникална трайност на мюсюлманското владичество над Балканите – половин хилядолетие наистина е срок, значителен дори за онези бавни векове. В Иберия обаче арабското господство е траяло повече от седем столетия: от 711 до 1492 година. Там мюсюлманите заварили кралството на вестготите, чиято възраст възлизала на три века. Нека запомним това заради паралела с Балканите, където османците имат да воюват с хилядолетната Византия, седемстолетната България, както и с други, малко по-млади от нея държави. Прочее, арабите завземат почти цяла Иберия; чак при Поатие в Южна Франция ги спира Карл Мартел – спомнете си епоса за Ролан. Не бихме казали, че властта им над най-западната част от Европа била безметежна. Изпъстрили я начесто войни с

оцелелите, но недостатъчно силни владетели на Навара, Каталония, Арагон и Леон – по-скоро едри феодали.

Немалко били обаче и други местни аристократи, които колаборирали със завоевателите, те били толерирани от тях. Целият период от VII до XV век се оказва необичайно пъстър, динамичен дял от испанската история, който не бихме определили освен като прогресивен разцвет на икономиката, строителството и особено на културата. Още по-важно: като създаване на испанската нация. Подобно на балканските, и тя се е формирала под мюсюлманска власт. Сякаш стремежът на местното население и на част от тамошните аристократи да бъде отхвърлен назад в Африка чуждият нашественик е мобилизирал духа на испанците, довел го е до благодатен взрив. Ето и неповторимото във феномена Испания. Реконкистата там започнала не дори сто години подир арабското нахлуване. Тя траяла седем века, имайки своите приливи, отливи и мъртво вълнение. Въпреки толкова дълголетния конфликт между завоеватели и подвластни, противопоставени религиозно, следователно и културно, той не попречил на двете враждуващи страни да се взаимнопроникнат, образувайки нещо трето: културата на Ал – Андалус.

Всъщност би трябвало да говорим не за култура, а за цивилизация, едно цялостно битие, в което участвали принципно несъвместими за ония времена компоненти: християнството (при туй католицизъм в своята чистота) и ислямът. Без да пропуснем и третия компонент на онзи невероятен синкретизъм – юдейството. Нали преди да бъдат прогонени от Испания в края на XV век евреите сефаради, те изиграли голяма роля и в стопанството, и в културата на Иберия. Пренасяйки андалусийския модел по островите на Карибско море, из Централна и Южна Америка, в него се втели пълнокръвно традициите на местните народи, нека за по-кратко ги обобщим като индианци. Отпосле, когато конквистадорите интензивно импортирали робска работна сила от Черна Африка, негрите също участвали с примитивното си творчество в многогласния културен синтез на Латинска Америка. Въпросната неразчленима сплав, разляла се над поне половината от Новия свят и структурирала се плътно в течение на половин хилядолетие, със законно основание претендира за понятието цивилизация. Без да идеализираме въпросното съжителство, заредено през ранния си период с иманентни религиозни конфликти, никой историк на културата не би оспорил забележителните прояви и върховете за времето си шедьоври на иберийския духовен синтез. Мюсюлманската култова и светска архитектура, доказала се чрез световно прочути образци от Индонезия до Иберия, никъде не се е издигнала до изяществото, характерно за Кордовския халифат. При все, че там тя датира от най-рано, от IX до XV век. Художествените занаяти, типични за средновековното творчество, също в Кордова бележат съвършенство. Що да кажем за андалуските - музика, песен, танц, за нехристиянската страст, която ни омайва и плаши? За да ги охарактеризираме, се налага да се позовем на знаменитото есе на Гарсиа Лорка “Дуенде”, където андалусийският феномен все пак не е дефиниран, ами само описан; дуенде се оказва неназоваемо състояние на духа. Ако се замислим, наистина уникално е да изобретиш ново човешко състояние и да го наложиш като нещо, извън спор съществуващо. Респектира ни с ранната си поява, с жанрово многообразие и прозата, родена върху андалуска земя. Поне част от нея е широко

известна - философската. Предренесансовият ренесанс в Кордовския халифат дава на XII век двама велики мислители: арабина Ибн Рушд¹, по европейски Авероес, и помюсюлманчения еврейин Маймонид². С философи от такъв ранг и тогава не разполагат ни християнството, нито ислямът, ни юдейството извън Иберия. Духовните открития на онези двама кордовани са рожба тъкмо на тамошния интелектуален синкретизъм. Вероятно затуй, че е нямало как в неговата атмосфера мисълта да остане подчинена на единствената концепция за битието, сиреч на религията. Да израстеш от историограф до теоретик на историята, когато от хилядолетие и половина дори гениални автори са били не повече от летописци – това е завоеванието на Авероес. Да бъдеш енциклопедист пак тогава и там, когато останала Европа се сдобива със своите чак през XVIII век – това е постижението на свободен ум и изключителни познания, доказани от Маймонид.

С темата на днешното слово бих искала да поставя въпрос, чийто отговор предстои да намерим след все още неизвършени интердисциплинарни изследвания: защо, макар да се изтъкваме като жители на кръстопътя между Азия и Европа, сякаш всички части от континента ни не са такива, сме съумели да извлечем тъй малко духовна полза от своето обективно местоположение? Защо съприсъствието не на две, а на повече култури на Балканите е дало резултат, толкова различен от иберийския? Някои испански историци куртуазно приемат, че плододайните последици от арабското завоевание над земята им се дължали на по-висока от местната степен на развитие при арабите. Трудно е да приемем такава теза. Арабите се появяват в Иберия само 80 години след наченките на своята религия и държавност. Тоест, те не би могло да бъдат по-напреднали от османците, които завладяват Балканите стотина до двеста и повече години подир обявяването си за независими от Селджукския султанат, но (твърде важно!) наследявайки от него твърде развита мюсюлманска традиция в областите: администрация, военно дело, законодателство, строителство. Великите селджуки на свой ред и по свое време са ги заимствали от Каирския или Багатския арабски халифати. Ще рече, тук османските султани са прилагали добре разработена от предшествениците им държавна система, като нанесли в нея някои изменения, главно под византийско влияние. Това че на Балканите все пак не се е създал синкретизъм, аналогичен на културата на Ал Андалус, може да има и друго обяснение. Из Иберия през VII век християнството било с по-плитък корен, отколкото в балканската почва през XIV-XV век. Но цялата Реконкиста разкрива кръвната привързаност на испанците към католицизма, докато из Византия, България и останалите тукашни държави множеството ереси разколебавали ортодокса в християнската му непримиримост. С други думи, едва ли дълбочината на вярата препятствала идейното взаимопроникване между православни и мюсюлмани на Балканите.

Товага ни остава да предположим нещо трето, понеже четвърто май че няма: ислямът на тюрките ще да бил различен от онзи, който разнасяли арабите. Тюркският е по-земен, битов, състоящ се по-скоро от ритуали и забрани, отколкото от философска интерпретация на религията. Той не стимулирал у самите османци духовно производство. Между другото и затуй, че книжовността им изпользвала съвсем чужди на тюрките два езика – арабския за теологията и

¹ Ибн Рушд, лат. Авероес (1126-1198) – арабозичен философ, перипатетик

² Маймонид (1135-1204) – еврейски философ- талмудист

персийския за поезията. На османския език оставала историографията, пак плътно размесен тюркски със споменатите два езика. Естествено тя не се използвала с широка популярност. Казаното е хипотеза, разбира се, но в историографията е допустимо да съдим за някои процеси по резултатите им. Така на балканеца, озовал се в Испания, бие в очи несъмненото сходство в народния живот тук и там. Явно то произтича от смешението на европейска с ислямска традиция – смес, която не срещаме другаде из Европа. Ислямската например е дала отражение върху земеделието, внасяйки от Азия редица растителни култури; обогатила е занаятчийските технологии и модели, изобилни из Средния и Далечния Изток; отразила се е върху кулинарното изкуство; повлияла е при гражданската и дори култовата архитектура. Изброеното също е въпрос на синкретизъм, макар по-скоро из битовите пластове, а не в чистото творчество. Но тук взаимовлияния между християни и мюсюлмани в Иберия и на Балканите откриваме в народните изкуства от фолклора до облеклото и домашния интериор. На иберийското състояние на духа, плод от синкретизма, сиреч дуенде, противопоставяме нашенския подобен плод - кефа. Кефът обаче се отнася главно до яденето и пиенето, до изобилната почивка, докато из испанско той услажда зора и слуха. Не на последно място по значение е, че завоевателите привнасят в двата визирани полуострова традиционната източна медицина, положително знание в редица области на анатомията, астрономията, математиката. Прочее немалко явления, които приемаме за самобитно наши, са всъщност внесени, без да бъдат непременно османски или мюсюлмански; чрез араби и тюрки из двата полуострова е проникнало мъдрото познание за живота, а и отношението към живота изобщо, присъщи на Изтока. Там те са се трупали и осмисляли далеко по-дълго, отколкото в останала Европа. Балканите и Иберия в този смисъл разкриват очебийни сходства.

Не може да говорим обаче и за аналогии в духовния живот на тези две общности. По нас местната традиция сякаш е изчерпила енергиите си, не за да поеме и да доразвива привнесеното, а за да се изолира и консервира. За османците това било от полза – те разработвали практиките, в които виждали своя интерес: управление, организация и институции, възложено на подвластните им народи материално производство. Колкото до духовната сфера на балканците, отречена завинаги като гяурска, тя докрай останала извън погледа на завоевателите им. Така по принцип била осуетена възможността за създаване на културен синтез тук. Справедливостта изисква да изтъкнем, че и у балканското население липсвала естествената тяга да вникне в духовния мир на пришълците, които то не приемало като господари над земята му. Така при относителна битова търпимост освен в конфликтни ситуации, до днес сме изправени пред също рядък исторически феномен: въпросните два етноса сякаш изобщо не са съжителствали над 600 години. Те взаимно не се познават, понеже предпоставената им и твърдо преследвана цел била да останат всеки в себе си, за себе си.

В търсенето на паралели между Иберия и Балканите ни се натрапва констатацията, че днес испанците се отнасят по-хладнокръвно към историята си под арабска власт, отколкото балканците към периода им под османска. Дали това означава различие в степените на толерантност? Струва ми се, че отговорът на въпроса е лесен: над Андалусия ислямът е загубил господството си преди половин хилядолетие. Отдълго е затрупан у испанците споменът за кордовските халифи. А

по нас сходни спомени живеят чрез препредаването в множество семейства. Живи са у нас и угризенията на българите заради Голямата екскурзия, протекла преди десетилетие едва. Съвсем аналогични екскурзии са организирали католишките крале на Испания. След като Реконкистата изтласкала арабските пришълци в Африка, прогонени били от Иберия евреите; сто години по-късно - мориските, поне четирийсетото поколение араби, родени в Андалусия. Напуснали с тях отечеството си и голям брой испанци, приели някога исляма – тамошните помаци, да ги наречем. Доста основно етническо прочистване.

Днес смекченото, направо индиферентно отношение на испанеца към исляма се дължи просто на отдалечаване във времето. Както у нас няма почва за емоции спрямо татарите например, причина за немалко опустошения и кръв из България през XIII век. Още низ паралели биха ни отвели към прилики и отлики между Иберия и Балканите. Съществена, но пренебрегвана от европейската историография тема, за която са нужни конкретни изследвания. А те ще ни отведат към други теми из нашата културна история и етнопсихология. Този тематичен кръг безусловно заслужава внимание. За разработването му се надяваме на следващото поколение балканисти и ориенталисти. Дано съм спомогнала моите бегли думи да ги мотивират.